

ІСТОРІЯ ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ ТА ПОВСЯКДЕННЯ

Віктор Горобець

«Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького)

Маргарита Корзо

Контроль за соблюдением норм сексуальної морали в польській деревні XVII–XVIII вв.

Катерина Дуса

У царині пліток: роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст.

Лариса Буряк

Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу

Віктор Горобець

«ХОЧЮ [...] ПОНЯТИ Б ЗА СЕБЯ МОСКОВСЬКОГО НАРОДУ ВДОВУ...»

(Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького)

Постать гетьмана Лівобережної України 60-х років XVII ст. Івана Мартиновича Брюховецького в анналах вітчизняної історії, поза всіляким сумнівом, виділяється своєю неординарністю, а — підчас — й не зовсім притаманною для тогочасного українського політикуму екстравагантністю та епатажністю.

Замолоду, наприкінці 1640-х рр., він лише старший слуга на гетьманському дворі Богдана Хмельницького («Іванець Хмельницького») та вихователь його молодшого сина Юрія. На початку 1660-х, тобто в пору зрілості, Іван Мартинович вже один з найпопулярніших лідерів народної стихії, а також без будь-яких застережень — *persona grata* в Москві. «Підніжок царя» в 1665 р. та — ініціатор і керівник антимосковського повстання на Лівобережжі початку 1668 р. А крім того, Брюховецький став першим з-поміж українських гетьманів, хто відвідав Москву, першим козацьким старшиною, удостоєним звання царського боярина. Врешті-решт першим і останнім повновладним гетьманом Лівобережного Гетьманату, котрий знайшов свою смерть від рук власного оточення...

Лише цей, далеко не повний, перелік заслуг та анти-заслуг Брюховецького (а політичні оцінки, як відомо, є вельми мінливою субстанцією), вочевидь, дозволяє стверджувати, що постать Івана Брюховецького варта того аби про

неї вести розмову не лише як про певний політичний символ козацької України (щоправда, на відміну від інших козацьких зверхників, символ не канонізований українською історіографією, а підданий анафемі), але й як цілком реальний історичний персонаж українського суспільного життя другої половини XVII ст. Персонаж, якому були притаманні загалом характерні для людських індивідів як достоїнства та чесноти, так і певні недоліки, а почасти й психологічні вади.

Особистість Івана Мартиновича не може не привернути до себе уваги дослідників ще й тому, що наявні історичні джерела дозволяють — хоч би й фрагментарно — змодельювати таку, доволі пікантну, загалом, й абсолютно не представлену в палітрі студій з козакознавчої проблематики (передовсім обмеженої хронологічно серединою-другою половиною XVII ст.), зокрема, сторінку вітчизняної історії як: стосунків українських верховних служителів Марса з особами протилежної статі. Тим паче, що й тут цілком виправданим є нагадування про першість Брюховецького в конструюванні поки що зовсім не унормованих, але вже первісно політично обумовлених мезальянсів — представників козацької старшини та російської еліти. Адже російський уряд осягне політичні переваги подібного роду шлюбних стратегій лише в другій половині 80-х рр. XVII ст., вклю-

чивши до тексту Коломацьких статей відоме положення про сприяння зближення «народу малоросійського» з «народом великоросійським», в тому числі й — «супружеством»¹.

Deus ex machina...

У бурхливих, доволі хаотичних та абсолютно не передбачуваних серединних роках XVII ст. поява на тогочасній історичній сцені України дуже важливих, а підчас і ключових, політичних гравців справді дуже вже нагадувала цей сценічний прийом, до якого, як відомо, вдавалися постановники античних трагедій. Максим Кривоніс, Матвій Гладкий, Іван Богун, Мартин Небаба, Тиміш Цицора, Дем'ян Многогрішний, Іван Сірко та багато інших впливових козацьких ватажків середини — другої половини XVII ст., котрі своїми діями наробили так багато галасу мало не по всій тогочасній Європі, а втім проблеми їхнього походження та ранньої біографії, цілком можливо, із-за браку більш-менш достовірних відомостей так і залишаться назавжди нерозв'язаними. Не склав винятку з цього правила й головний персонаж нашої розповіді. Адже стосовно місця народження майбутнього козацького лідера та соціального статусу його батьків — як і у більшості випадків з його впливовими вже в пору зрілості сучасниками — достовірної інформації не збереглося. І тут учені мають змогу лише оперувати доволі тенденційними

заявами його опонентів, які, зрозуміло, не можуть слугувати основою для більш-менш точної реконструкції цього сюжету².

Значно легше, послуговуючись інформацією, почерпнутою з напису на надмогильному камені, встановленому в Гадячі, можна розв'язати проблему встановлення часу народження Брюховецького — перша половина 1623 чи друга половина 1624 р. Адже, хоч і не можна виключити того, що до встановлення цієї плити був причетний не хто інший, як один з головних винуватців смерті Івана Мартиновича — гетьман Петро Дорошенко, але логічно буде припустити, що навіть у вчорашніх ворогів чи просто недоброзичливців небіжчика тоді вже не було жодних мотивів спотворювати істинність вміщених на ній біографічних відомостей. І саме з них довідуємося, що Іван Мартинович постав на Суд Божий, маючи «сорок і п'ять літ»³. А знаючи час смерті небіжчика — 7 червня 1668 р., неважко вирахувати і названу вище дату — його рік народження.

Перші згадки джерел про нашого героя — як про «Іванця Хмельницького» — містить козацький реєстр 1649 р. Після цього зустрічаються в джерелах й інші спорадичні, але вельми промовисті для характеристики майбутнього козацького лідера, згадки про нього. Зокрема, як про посла гетьмана Богдана Хмельницького до двору трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці в 1656 р., або посланця гетьмана Івана Виговського до польського короля в 1658 р.⁴ Зрозуміло,

¹ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 1. — М., 1830. — № 1254; Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Банташем-Каменским. — Ч. 1. — М., 1858. — С. 307–308.

² З авторськими міркуваннями з цього приводу можна ознайомитися в праці: Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. — 1997. — № 38, 39

³ Оскільки в написаному Лазарем Барановичем «Епітафіоні» (його текст наведено і в літописі С. Величка) серед іншого говорилося й таке: «Сорок і п'ять літ віку мого было, — / До вічності ся прилучило...» (Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Изд. 2. — Чернигов, 1865. — С. 72–73; Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 164), то, знаючи час смерті небіжчика — 7 червня 1668 р., не важко вирахувати рік його народження.

⁴ Див.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — № 366.

що для того, аби очолувати посольство до монаршого двору Європи, потрібно було мати певний світський вишкіл, знання норм придворного етикету та володіння тогочасною офіційною мовою європейської дипломатії — латиною. Все це дозволяє з певним скепсисом ставитися до можливості низького соціального походження нашого героя, хоча, зрозуміло, не можна погодитися і з доволі спрощеною тезою польського історика Тадеуша Корзона, котрий вже з того, що Брюховецький був письменним виводив його шляхетське походження й «...szlachetka wychowany w szkole polskiej, a wiec piśmiennu...»⁵ Для останнього, вочевидь, цього було замало. Але з певною долею ймовірності все ж можна припустити, що замолоду майбутній лідер запорозького та лівобережного козацтва пройшов таки певну школу придворного вишколу при якомусь із магнатських домів Речі Посполитої.

Перша ж політична маніфестація Брюховецьким своїх претензій на лідерство в Україні випадає на осінь 1660 р., коли він, на той час уже кошовий отаман Запорозької Січі, першим з-поміж вищої січової старшини їде до Москви (як будемо бачити далі, епітет «перший» ще не раз з'явиться поруч з іменем Івана Мартиновича). Їде, аби засвідчити свою вірність цареві. Причому, їде в той момент, коли московське керівництво потребувало цього найбільше — після переходу гетьмана Юрія Хмельницького

під Чудновом на Волині на бік польського короля Яна Казимира⁶.

Шлюбний проект першої половини 1663 року: версія гіпотетична

Вдало обраний час акції та продемонстроване в Москві тонке розуміння специфіки політичної ситуації на Лівобережній Україні та Запорозжжі⁷ дозволили Брюховецькому утвердити за собою статус вірного слуги царського престолу. І саме з цього стартового майданчику, з осені наступного року, він включається в гонку за гетьманською булавою⁸. Для нас же ці переделекційні змагання Брюховецького передусім важливі тим, що саме на цей час, а точніше — першу половину 1663 р., випадає перша документально зафіксована згадка про існування певних планів оформлення нового сімейного статусу нашого героя. Причому, шлюбні плани сорокарічного нареченого, як і в наступні часи, мали чітко виражене політичне забарвлення.

Підставою для таких висновків служить той факт, що в якості нареченої Івана Мартиновича (на той час поки що кошового отамана та самопроголошеного запорозького гетьмана, а також претендента на гетьманську булаву зверхника Лівобережної України) виступала дочка також досить колоритної фігури української історії ранньомодерного часу — місцєблюстителя Київської митрополічної кафедри, єпископа Оршанського

⁵ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. — Т. 1. — Kraków, 1898. — S. 196.

⁶ Ширше про це йдеться у згаданій вище статті: Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. — 1997. — № 38, 39

⁷ Адаже кошовий запевнював московське керівництво в тому, що козаки не підтримають політичний вибір свого гетьмана, в чому уряд Олексія Михайловича по гарячим слідам Чуднівської катастрофи В. В. Шереметєва мав серйозні сумніви, і життя підтвердило його прозорливість, принаймні, стосовно лівобережного та запорозького козацтва. — Див.: Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. — 1997. — № 38

⁸ На початку вересня 1661 р. Брюховецький приймає титулатуру «милостию Божою гетьман кошовий» і цим протиставляє себе лівобережному гетьману Я. Сомку. — Більше про це див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 354.

і Мстиславського Мефодія (Максима Филімоновича). А єпископ Мефодій у тім моменті був чи не найбільш впливовою політичною фігурою Лівобережжя. Адже, маючи за собою безмежну довіру Москви (де він і був зведений — всупереч церковним канонам — на єпископство Оршанське і Мстиславське та призначений місцєблостителем Київської митрополії), Мефодій виконував не лише функцію медіатора між вірними Лівобережної України та московською духовною і світською владою, а й своєрідного міністра з українських справ в уряді Олексія Михайловича.

Надзвичайно важливою була його роль і в елекційному процесі, що тягнувся в Україні від часів Чуднівської кампанії 1660 р. Саме протидія Мефодія значною мірою завадила Якимові Сомку в попередні, 1661 та 1662 рр., перебрати до своїх рук гетьманську булаву. І тому шлюбні проекти, в яких фігурували імена Максимової дочки та Брюховецького, створювали для останнього непогані перспективи сходження на вершину політичного Олімпу Лівобережного Гетьманату. Джерела доносять з цього приводу доволі скупі інформації про те, що напередодні Ніжинської ради 1663 р. сторони обговорювали умови та перспективи родичання Брюховецького та Филімоновича. І, варто відзначити, що ці перспективи були доволі привабливими для обох. Так, Іван Мартинович мав отримати підтримку тестя в боротьбі за гетьманську булаву, а, ставши верховним козацьким регіментарем, він мусив домогтися єпископу в справі посідання

ним вакантної кафедри київського митрополита⁹. Зі слів Брюховецького, переказаних згодом за його наказом довіреними особами дякам Посольського приказу в Москві, претендент на булаву, ніби-то, відмовився від цієї комбінації, з пафосом заявивши, що він не бажає спекулювати гетьманським достоїнством і покладається винятково на волю Божу¹⁰.

Зважаючи на відсутність більш детальної інформації з цього приводу, доводиться лише або гіпотетично сприйняти на віру повідомлення гетьмана, або ж — також гіпотетично — висловити серйозний сумнів з цього приводу. Адже вкрай важко повірити в те, що Іван Мартинович, тоді ще претендент на гетьманство, наважився так недипломатично відповідати своєму покровителю і тим самим ставити під загрозу всю свою так дбайливо виплекану передвиборчу кампанію. Хіба що вже якась не озвучена особиста неприязнь до кандидатури нареченої завадила йому прийняти пропозицію її батька. Принаймні, факти далекоюжних політичних обіцянок, даних претендентом Мефодію (зокрема, щодо розширення самоуправління міщан за рахунок звуження прерогатив козацької адміністрації, обмеження гетьманської влади аж до можливості призначення гетьманом російських урядовців, або спрямування податків з України до царської скарбниці) промовисто вказують на те, що насправді він був набагато гнучкіший і поступливіший, щоб не сказати, безпринципний¹¹.

Але, якби там не було, перший з відомих нам «шлюбних млинців» Івана

⁹ Эйнгорн В. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 249. Тут автор покликається на архівні матеріали, що висвітлюють перебування в Москві та переговори в Посольському приказі восени 1663 р. посланців І. Брюховецького на чолі з київським полковником Василем Дворецьким.

¹⁰ Там же.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 101; Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 283.

Мартиновича виявився не те, що глевкий, а — ніякий. Наступна спроба не змусила себе довго чекати.

Шлюбний проект другої половини 1663 року: версія політична

Отримавши в червні 1663 р. на Ніжинській «чорній» раді гетьманську булаву, з початком осені цього ж року Іван Брюховецький заходився впорядковувати і свої сімейні справи. Однак, серйозне підвищення соціального статусу нареченого вимагало запровадження принципово нової моделі шлюбної стратегії.

Вочевидь, досить важливу роль у виборі цієї стратегії відіграла й та обставина, що, зійшовши на гетьманство, улюбленець і захисник черні (принаймні, саме такий імідж закріпився за ним в попередні роки) доволі швидко засвідчив свій твердий намір відмежуватися від популістських у своїй основі попередніх заяв, зроблених ще в якості претендента на булаву. Зокрема, від обіцянок щодо пониження гетьманського статусу, відкраєння від гетьманських повноважень тих чи інших функцій і передачі їх чи то міському самоврядуванню, чи то російській військовій адміністрації. Ставши на чолі Лівобережного Гетьманату, Брюховецький уже з перших кроків намагається зміцнити свою владу, а здивованим цими діями опонентам недвозначно вказує на те, що буде все так, як було за гетьмана Івана Виговського, тобто самого що не є «про шляхетського» козацького зверхника, котрий намагався стабілізувати ситуацію

через зміцнення державних інститутів та консервацію станових відмінностей¹².

За таких умов у другій половині вересня 1663 р. гетьман відправляє до Москви посольство на чолі з київським полковником Василем Дворецьким. Саме Дворецькому випала «честь» одному з перших здивувати московське керівництво метаморфозою перевтілення українського гетьмана. Щоправда, Іван Мартинович поки що не наважився відкрито демонструвати свої наміри щодо зміцнення політичної влади Гетьманату або уникнення сплати до царської скарбниці податків з України. Найперше, що він вирішив зробити, так це прибрати зі своєї дороги єпископа Мефодія, опіка котрого за нових умов була не лише зайвою, а й вельми обтяжливою та безперспективною. Переслідуючи цю мету, Брюховецький ще місяць перед тим розпочав кампанію дискредитації духовної особи перед представниками російської адміністрації в Україні. Тепер же було поставлено завдання її довершити. І серед іншого, цьому мало сприяти й звинувачення Мефодія у користолобстві та неблагонадійності, ілюстрацією чому мало бути як згадане вище прагнення видати за Брюховецького свою дочку, а також одружити свого старшого сина «на ляцкой девке для маєтностей и пожитков»¹³.

Крім того, гетьманом було покладено на Дворецького завдання оголосити в Посольському приказі про його намір узимку їхати до Москви «видеть государские пресвітлые очи»¹⁴, і під час цього візиту залагодити свої сімейні справи —

¹² Детально про трансформацію політичної програми Івана Брюховецького впродовж другої половини 1663 р. див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 396–414.

¹³ Цит. за: Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 249.

¹⁴ Політико-правовим підґрунтям цього візиту була 4-та стаття так званих Нових статей Юрія Хмельницького 1659 р., яка положення про вільну гетьманську елекцію доповнювала такою нормою: «А по обранні гетману ездить к великому государю, царю и великому князю Алексію Михайловичу... к Москве и видети его государские пресвітлые очи; и великий государь, его царское величество, пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жалуванную грамоту дать ему велит». — Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262–265. Правомочність угоди

«жениться на Москве»¹⁵. Загальні вимоги для претендентки були викладені нареченим перед Дворецьким, і той їх переповів у приказі таким чином: «а поняти б за себя московскаго народу вдову, себі в версту, потому что он уж есть лысым»¹⁶.

Стосовно мотивів гетьманського наміру одружитися на нареченій «московського народу», то тут, вочевидь, не може бути двох думок: вони крилися винятково в площині політичних розрахунків — поставивши перед собою завдання зміцнення гетьманської влади та приборкання політичних апетитів свого недавнього союзника, а тепер головного опонента — єпископа Мефодія, котрий користувався майже повною довірою російського керівництва, Брюховецький був зобов'язаний добитися в очах Олексія Михайловича та його оточення ще більшої довіри. Реноме гетьмана, пошлюбленого з представницею московської знаті, чи не найліпше сприяло б цьому. І тут не можна не звернути уваги на той факт, що демонструючи свою лояльність намірами одружитися на представниці «московського народу», гетьман акцентує увагу на планах свого опонента одружити свого сина на «ляцкой девке». Вочевидь, саме в цьому протиставленні і був захований ключ для розуміння витоків шлюбної ідеї Івана Мартиновича. Крім того, як відзначалося вище, інформацію з приводу шлюбних пропозицій єпископа Мефодія з першої половини року Брюховецький оприлюднив також саме в цей час. А це, на мій погляд, дає підстави, як висловити сумнів у належній достовірності цієї, компромету-

ючою Мефодія, інформації, так і звернути увагу на факт засвоєння гетьманом певної моделі демонстрації політичної лояльності до сюзерена чи, навпаки, її відсутності.

Ще більш прозорими є мотиви «лисого» нареченого побратися з московською вдовою. Вірогідніше за все, що тут визначальним був не фізичний стан голови гетьмана, а фінансовий стан його кишень і невизначеність його соціального статусу. Адже, як уже зауважувалось вище, освіченість гетьмана, його розуміння специфіки дипломатичних зносин тощо — вказували на його генетичну спорідненість зі шляхетським загалом східних воєводств Речі Посполитої. А, як уже доволі переконливо доведено в історіографії на прикладі шляхетського соціуму Волині¹⁷, для бідних вихідців з цього середовища шлюб з багатими вдовами був найбільш прийнятним способом швидкого поліпшення матеріального становища. Як, власне, й — упевненого просування нагору щаблями соціальної драбини.

Проте саме політичні, а точніше військово-політичні обставини й завадили Брюховецькому в 1663 р. втілити в життя свій шлюбний задум. На початку жовтня 1663 р. польський король на чолі війська прибуває на Правобережну Україну і невдовзі розпочинається остання в ході польсько-російського суперництва за українські землі виправа коронних і литовських армій на Лівобережжя. Упродовж зими 1663/64 рр. війна з перемінним успіхом точиться спочатку на лівобережних українських землях, згодом переноситься на правобережні, а

була підтверджена домовленостями Брюховецького з Д. Велико-Гагіним у червні 1663 р. та — з Ф. Башмаковим у жовтні 1663 р.

¹⁵ Цит. за: Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 250.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Див.: Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київ. старовина. — 2000. — № 6; 2001. — № 1; 4.

відтак справи гетьманського одруження відсуваються на невизначений термін. Отримані лівобережним козацтвом спільно з російськими військами перемоги над супротивником як на правому, так і лівому берегах Дніпра, дещо підносять авторитет Брюховецького та, ймовірно, певною мірою нівелюють потребу їхати до «білокамінної» і там брати шлюб з «московскаго народу» вдовою. Окремі документальні свідчення дають підстави стверджувати, що за цей час суттєво зміцнилося й матеріальне становище козацького зверхника¹⁸.

Тим часом, по мірі зміцнення матеріального становища Івана Мартиновича та розширення гетьманських владних повноважень, загострюється конфлікт між лівобережним гетьманом і місцеблюстителем київського митрополичого престолу. За таких обставин навесні 1665 р. візит до Москви наносить єпископ Мефодій, і його місія, як завжди, не обмежується лише справами духовними. Перебуваючи в столиці Російської держави, місцеблюститель передає на розгляд уряду Олексія Михайловича проект всеохоплюючого реформування політичного устрою Лівобережного Гетьманату. Головними його складовими виступають заходи по виведенню з-під підпорядкування гетьмана та козацької старшини жителів українських міст, залучення зібраних на Лівобережжі податків до царської скарбниці, посилення російської військової присутності в Україні. Причому реалізацію проекту Мефодій радив розпочати негайно, для чого просив виділити йому близько півтори

тисячі стрільців на чолі зі знатним боярином царя і дяком, аби, прибувши в Україну, йому можна було «надійно говорити з гетьманом»¹⁹.

Зрозуміло, що ініціатива єпископа вибивала ґрунт з-під ніг гетьмана та ставила під сумнів можливість реалізації ним протилежних за змістом акцій. Тим паче, що серйозна опозиція гетьманським планам існувала і в середовищі козацької старшини, де проти них виступали кошовий Іван Сірко, полковники Василь Дворецький, Дем'ян Гуджол, Василь Шиман-Шимановський та інші²⁰.

І для того, аби зміцнити своє становище, навесні 1665 р. Брюховецький реанімує власні проекти з року 1663. У контексті реалізації цього задуму Брюховецький оголошує про свій намір все-таки їхати до Москви, не приховуючи при цьому й мотивів свого вчинку — «власті собі прибавлівать»²¹.

Мезальянс 1665 року

Повернення до життя плану поїздки на зустріч з царем обумовлює і реанімацію проекту одруження на московській наречені. Прибувши до «білокамінної» 11 вересня 1665 р., вже 17 вересня в розмові з приставленим до нього за наказом царя «приставом», ясельничим Іваном Афанасійовичем Желябузьким, гетьман висловив побажання за посередництва царя одружитися на московській наречені. Причому, як видно з контексту розмови, Брюховецький уже раніше порушував це питання в розмові з начальником Посольського приказу боярином Петром Михайловичем Салтиковим —

¹⁸ Про це йдеться в праці: Романовський В. А. Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. — Ставрополь: Изд-во СГРИ, 1967.

¹⁹ Цит. за: Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 296.

²⁰ Детальніше див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 416–418; Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 124: Малороссийские дела. — Оп. 6, дело 22. — Л. 1; дело 26. — Л. 2.

²¹ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 15–16.

«бил де челом он боярину... чтоб великому государю челобитье его донес, а великий бы государь его пожаловал, велел женити на московской девице; а чтоб де его государь пожаловал, не женя, не отпушал»²².

Хто був автором ідеї реанімації шлюбного пов'язування Брюховецького з Москвою — чи сам гетьман, чи хтось з його оточення — невідомо. Проте, опосередковані відомості переконливо вказують у цьому зв'язку на київського полковника Василя Дворецького²³. Адже, саме на його адресу сипались звинувачення козаків у намовлянні Івана Мартиновича «жинитца на Москве»²⁴.

Але чи пощастило Івану Мартиновичу в Москві одружитися на боярській дочці? І чи виправдала запропонована в Москві кандидатура нареченої честолюбні замисли козацького зверхника?

Для будь-кого, хто мало-мальськи знайомий з українською політичною історією другої половини XVII ст., питання, здавалось би, є риторичним. Адже негативне сприйняття гетьмана Брюховецького українською історіографією, започатковане ще козацькими літописами першої половини XVIII ст., серед іншого базується й на несприйнятті його мезальянсу з московською бояринею. Але чи була дружина Брюховецького бояринею? І чи справді вона належала до старовинного князівського роду Московії? Свідчення окремих джерел породжують з приводу цього серйозні сумніви.

Початок у заплутуванні цієї справи поклав уже сам Іван Мартинович. Щойно прибувши до царської столиці восени 1665 р., з невідомих і необґрунтованих ніде причин, він раптом відмовився від висловленого двома роками раніше наміру брати шлюб з вдовою, котра була б йому «в версту», а висловив побажання побратися з «девицею». Коли Желябужський перепитав: «...девка ль или вдова ему надобна?», козацький зверхник твердо відповів, що «...на вдове де у него мысли нет женитца, чтоб ему пожаловал великий государь указал где женитца на девке»²⁵. На поставлене приставом наступне запитання, чи є в нього «...на примете невеста?», Іван Мартинович відповів заперечно, передавши справу вибору кандидатури останньої на розсуд царя.

Процедура виборів претендентки та узгодження шлюбних формальностей виявилася досить тривалою. Адже навіть 31 жовтня, тобто більше ніж півтора місяці після прибуття Брюховецького до Москви та достеменного озвучення своїх шлюбних намірів, це питання ще не було вирішено остаточно. У цей час гетьман лише домовлявся стосовно процедури заручин, хоча, вочевидь, питання кандидатури нареченої було вже знято з порядку денного українсько-російських перемов.

А щодо останнього зауваження — стосовно погляду на одруження Брюховецького не лише як політичного акту, а й як способу тиску на козацьку делегацію — сумнівів не повинно бути, оскільки надто вже підозрілим є збіг часу

²² Там же. — С. 9.

²³ Хоча історичні джерела вказують на той факт, що стосунки Дворецького з Брюховецьким склалися далеко не ідеально. Київський полковник був не стільки союзником гетьмана, скільки креатурою місцеблостителя. Навіть прибувши до Москви, Дворецький разом з генеральним писарем Степаном Гречаним висловили побажання мешкати не поруч з гетьманом і рештою козацької делегації на «большом посольском дворе», а окремо, аби мати змогу безперешкодно спілкуватися з начальником Посольського приказу П. М. Салтиковим «о делах данных есть много». — РГАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела. — Оп. 1, 1665 г., дело 68. — Л. 23.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 16.

²⁵ Там же. — С. 9–10.

погодження гетьмана на прийняття умов Московського договору — 22 жовтня 1665 р. — та виходу 31 жовтня на фінішну пряму процесу пошлюблення Івана Мартиновича²⁶. Тобто, справа із зволіканням вирішення цієї делікатної справи, вірогідніше за все, полягала не стільки в низькому котуванні особистих «акцій» Івана Мартиновича на «шлюбному ринку» російської столиці, скільки залежала від мотивів політичних: пошлюблення з представницею московської знаті мало стати нагородою гетьману за його поступки в політичній царині.

Але все ж таки — кого обрав в наречені для свого вірного слуги, але ще не боярина²⁷, «тихий цар» Олексій Михайлович? Д. М. Бантиш-Каменський був переконаний, що московський цар, бажаючи міцно прикріпити козацького гетьмана до російського престолу, поєднав його родинними узами з домом одного з найбільш знатних своїх вельмож — боярина Федора Петровича Шереметева²⁸. Однак більшість істориків, а саме: С. М. Соловйов, В. Б. Антонович, Г. А. Власев, В. Ейнгорн, Д. І. Яворницький, А. Яковлів, Д. Кравцов, в ранніх працях В. Модзалевський та інші²⁹ вбачають особу свата Івана Брюховецького в царському окольничому і князеві Дмитрові Олексійовичу Долгорукову. Частина дослідників лише констатує наявність родинних

зв'язків нареченої з царським окольничим, інша — називає навіть ім'я нареченої, Дарія, а ще інша — наголошує на тому факті, що гетьманша навіть доводилась ріднею царя, оскільки її тітка Марія Іллівна Милославська (померла 1645 р.) була першою дружиною російського монарха Олексія Михайловича.

Зрозуміло, що навіть погодившись із аргументами названих дослідників стосовно того, що наречена гетьмана була рідною дочкою Д. О. Долгорукова, доведеться визнати той факт, що Брюховецький пошлюбився не з бояринею, а лише з дочкою окольничого (до речі, чин як боярина, так і окольничого в Російській державі не успадковувався, а жалувався царем за службу).

Але, крім такого погляду на шлюбні справи Івана Мартиновича, існує й інша думка, котра відверто з ним дисонує. Вперше вона була висловлена ще в 1915 р. В. Л. Модзалевським і полягала в тому, що наречена гетьмана — справді на ім'я Дарія — доводилася князю Д. О. Долгорукову не рідною дочкою, а лише пасербицею, тобто дочкою четвертої дружини окольничого — Парасковії Тимофіївни Ісканської, котра залишалася вдовою після смерті Олферія Ісканського³⁰.

Для В. Модзалевського підставою для сумнівів послужила чолобитна голови московських стрільців Івана Єлагіна,

²⁶ Там же. — С. 10.

²⁷ Принаймні, не боярина з формальної точки зору, адже указ царя Олексія Михайловича про пожалування Івану Мартиновичу Брюховецькому було видано лише в грудні 1665 р. — РГАДА. — Ф. 124, оп. 1, 1665 г., дело 68, с. 266–268; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Т. 4. — М., 1828. — Ч. 4. — № 48. Щоправда, домовленість з цього приводу була досягнута, вочевидь, раніше.

²⁸ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 4 томах. — К.: Час, 1993. — С. 259.

²⁹ Антонович В. Б. Исторические деятели Юго-Западной Руси. — Вып. 1. — С. 92; Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 310; Е[гунов] С. Гетманство Брюховецкого // Киев. Старина. — 1885. — № 12. — С. 570. Яворницький Д. Й. История запорожских казаков. — К., 1990. — Т. 2. — С. 276; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 89; Кравцов Д. Брюховецький і відьми // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 4. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 11. — С. 146.

³⁰ Модзалевский В. Л. Брак гетмана Брюховецкого // Труды черниговской губернской ученой Археографической комиссии. — Вып. 11. — Чернигов, 1915. — С. 177–180.

адресована царю на початку 1670-х рр. У ній зокрема і вказувалося на факт видання заміж, племінниці Єлагіна «...Дарьи Олферьева дочери Исканского [...] по великого государя указу [...] за Івашку Брюховецького»³¹. Безумовно, гіпотетично можна визнати той факт, що на Дарії Ісканській Іван Мартинович міг одружитися вже в другому шлюбі, а восени 1665 р. він усе ж побрався чи то з дочкою Шереметева, чи то Долгорукова. Але, по-перше, цей епізод ніде не відбитий у джерелах, а по-друге, тотожність імен рідної дочки останнього та його пасербиці також виступає не на користь цієї гіпотези. Крім того, є ще ряд опосередкованих свідчень з пізніших часів (про них мова йтиме далі), що також заперечують таку можливість.

Погоджуючись із міркуваннями В. Модзалевського, підкріплені власними спостереженнями, щодо відсутності прямих родинних зв'язків дружини Брюховецького з князем Д. О. Долгоруковим, водночас не можемо поділити скепсису стосовно не аристократичності походження Дарії. Адже її рідня по батьківській лінії — Ісканські, а тим паче по материнській — Єлагіни, належали до досить відомих на той час у Росії дворянських родів. Їх представники у XVII ст. посідали високі посади та були удостоєні від царя високих почесних чинів — воєвод, бояр, стольників, стряпчих тощо³². Тобто, в будь-якому випадку, шлюб Івана Мартиновича носив виразні сліди саме мезальянсу.

Грунтуючись на чолобитній І. Єлагіна, а також повідомленні «Літопису Самовидця», В. Модзалевський вважав, що ще в 1671 р. Дарія Ісканська-Брюховецька була жива і перебувала в Чигирині, резиденції правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Крім того, вчений стверджував, що відомостей про те, яким чином склалася її подальша доля і чи мала вона від Брюховецького дітей, — не збереглося³³. Проте з цими твердженнями не можна погодитися, оскільки історичні джерела, за допомогою яких є можливим реконструювання цих сюжетів, на щастя, — доступні для вивчення дослідників.

Життя Брюховецького — в шлюбі, політиці та... мракобіссі

Одруження Брюховецького на представниці московського істеблїшменту (хоч і не княжні і не рідній доньці царського окольничого), вочевидь, підняло авторитет гетьмана, принаймні в колі старшин і промосковські налаштованого духовенства. Зокрема, дослідники звернули увагу на той факт, що єпископ Мефодій, довідавшись про виказані в Москві почесні гетьману, чинить доволі виразні спроби досягти примирення між ними³⁴. Збереглася також згадка про те, що у першій половині листопада 1665 р. кийвський полковник В. Дворецький розпочав справу одруження свого сина на гетьманській своячниці³⁵, а як припускає В. Ейнгорн — сестрі гетьманші³⁶.

³¹ Там же. — С. 178.

³² Пересвідчитись у цьому можна з матеріалів різного роду родословних розписів, боярських книг, «Бархатной книги» російського дворянства, як опублікованих, так й архівних справ. Принагідно, хотілося б висловити подяку історико-генеалогу Валерію Томазову за допомогу у дослідженні цього питання.

³³ Модзалевский В. Л. Брак гетмана Брюховецького... — С. 180.

³⁴ Там же. — С. 311.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 15.

³⁶ Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 307.

Останнє свідчення є вельми промовистим, як з точки зору виявлення певної соціальної тенденції, що формується в цей час в середовищі козацької старшини, так і для остаточного розвінчання міфу про князівське походження гетьманші. Адже, згідно відомостей «Российской родословной книги», князь Дмитро Олексійович Долгоруков, будучи одружений чотири рази, мав від цих шлюбів лише двох синів і одну дочку³⁷, тобто у рідної дочки князя не було сестри. На наявність сестри в дружини гетьмана вказує, крім згаданого вище зауваження російського історика, яке за браком джерел не можемо, на жаль, перевірити, також і більш певна інформація про її перебування в Україні наприкінці 1660-х рр. поруч з Дарією³⁸.

Повернення гетьмана Івана Брюховецького в Україну взимку 1666 р.³⁹ в незнаному раніше чині царського боярина, в оточенні козацьких старшин, а з недавнього часу — дворян царя, не заспокоїло розбурхане Руїною українське суспільство. Навпаки, спроби реалізації ухвалених у Москві статей 1665 р.⁴⁰ спричинили суттєве загострення ситуації. За таких обставин увага літописців та російських розвідників в Україні була повернута не до перебігу подружніх стосунків гетьмана зі своєю московською дружиною, а до вибухонебезпечної суспільної кризи. Втім, до її визрівання, як можна зробити висновок з донесень

російських воєвод, прилучилися й обставини, пов'язані з одруженням гетьмана. Зокрема, вже серед старшин, котрі супроводжували Брюховецького в його поїзді до Москви, висловлювалися гострі невдоволення з цього приводу⁴¹. Ще більше невдоволення щодо цього акумулювалося після того, як улітку 1666 р. на Лівобережжі розпочався перепис населення, пов'язаний з втіленням в життя постанови договору 1665 р. про надходження податків з українського населення до царської скарбниці. Адже одруження гетьмана «на Москві», надання йому боярства та його згода на ухвалення нових українсько-російських статей розглядалися як ланки одного процесу. Із-за чого, за спостереженням воєвод, «боярина и гетмана все не любят, а говорят: у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и волности де наши от нас все отходят, да и приход к нему стал тяжек»⁴².

Тим часом про саму Дарію Ісканську-Брюховецьку відомостей в документах збереглося небагато. Відомо лише, що в Гадячі вона перебувала разом зі своєю сестрою⁴³ (чи не тією, до котрої сватався син київського полковника в 1665 р.?). З донесення царського посланця в Україну Іони Гавриловича Леонтьєва, котрий відвідав Брюховецького в Гадячі на початку вересня 1666 р., відомо також, що напередодні приїзду посланця дружина гетьмана була вагітною. Але,

³⁷ Долгоруков П. Российская родословная книга. — Ч. 1. — Спб, 1854. — С. 88–89.

³⁸ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 187. Далі про цей факт буде сказано більш детально.

³⁹ Сталося це очевидно в середині-другій половині січня 1666 р. — Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 28. — С. 77; № 31. — С. 81.

⁴⁰ В оригіналі статті 1665 р. не мали ніякої назви. Лише на переплетінні було зроблено напис «Статті Івана Брюховецького». У листуванні російського уряду з гетьманом вживалася назва «Статті московського постановлення». І лише Д. Бангиш-Каменський вперше назвав їх Московськими статтями, і саме ця назва утвердилась в історіографії. — Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 103; Бангыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — С. 195; Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 307.

⁴¹ Зокрема, на цю обставину звергав увагу ширій прибічник такого політичного ходу гетьмана — київський полковник В. Дворецький. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 16.

⁴² Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 101.

⁴³ Там же. — Т. 8. — С. 187.

згідно чуток, що їх переповів Іоні у гетьманській резиденції сотник московських стрільців Кирило Кокочев (царські ратники згідно постанов Московських статей 1665 р. охороняли лівобережного правителя), «...те же бабы [відьми] выкрали у гетмановой жены дитя из брюха»⁴⁴.

Вочевидь, саме з цим прикрим випадком втрати Дарією плода пов'язується початок «відьмацьких процесів», ініційованих гетьманом. Згідно повідомлення згаданого вище сотника Кирила, за наказом Брюховецького в Гадячі було спалено «...пять баб ведъм да шестую гадяцкова полковника жену...» На спалених за наказом гетьмана жінок було покладено також і вину за хвороби, які обсіли в цей час гетьманське подружжя — «...мнил на них то, что оне ево гетмана и жену ево портили и чахотную болезнь на них напустили»⁴⁵. Підтвердження інформації, переданої стрілецьким сотником, міститься і в повідомленні гадяцького воєводи Федора Протасьєва: «...поговоривают де козаки в войске про гетмана: што де за гетман, что запершись сидит в городе что в лукошке? Хорошо бы де шол и был в войске и всякой бы де промысел чинил над государевыми неприятели; а то де толко за гетманом и дела что ведми зжот...»⁴⁶

На зустрічах з царськими посланцями гетьман справді виглядав важко хворим — «...и он ко мне выхаживал болен гораздно...»⁴⁷, але залишається відкритим питання щодо причин спалення дружини гадяцького полковника Семена Остренка (Остренського). Адже відсутність у повідомленні російського посланця уточнюючого визначення — «колишнього» — вказує на той факт, що репресії гетьмана мали місце саме по відношенню до дружини діючого гадяцького полковника. Але чи була трагічна смерть полковничихи лише виявом маніакальної підозрливості Брюховецького, чи якимось чином відбивали ставлення гетьмана до її чоловіка, — невідомо. Принаймні, сам полковник Остренко, згідно інформації джерел, трохи перед тим, восени 1665 р., виконував важливе дипломатичне доручення гетьмана на переговорах з калмицьким тайшою Мунчаком⁴⁸, а в середині 1666 р. брав участь у придушенні антигетьманського та антиросійського заколоту в Переяславському полку⁴⁹. Зберіг Остренко за собою полковничий пернач і після спалення гадяцької полковничихи, залишаючись на своєму уряді упродовж усього гетьманування Івана Мартиновича, тобто до червня 1668 р.⁵⁰

Крім спалених «перед всем народом, в Гадячом» жінок (котрі, втім, в документах називались «чесними жонами»), що постраждали за «малую вину»⁵¹), завдава-

⁴⁴ Окремі матеріали статейного списку посланця було опубліковано в: Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 143–150. Повідомлення ж Іоні про «відьмацькі справи», що зберігаються у фондах Розрядного приказу РДАДА, опублікував Дмитро Кравцов. Див.: Кравцов Д. Брюховецький і відьми. — С. 5. Д. Кравцов відносить час відвідин Іоною Леонтєвим України на осінь 1667 р., однак статейний наказ посланця, опублікований в Актах ЮЗР, а також перелік проблем, що піднімалися в ході переговорів, переконують усе ж в тому, що вони відбувалися роком раніше.

⁴⁵ Кравцов Д. Брюховецький і відьми. — С. 5.

⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 146

⁴⁷ Кравцов Д. Брюховецький і відьми. — С. 5.

⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 52

⁴⁹ Там же. — С. 129

⁵⁰ Там же. — Т. 7. — С. 89; Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Vol. 1–2. — Cambridge, Mass., 1978. — P. 357–358.

⁵¹ Е[гунов] С. Гетманство Брюховецького... — С. 579.

ли Івану Мартиновичу клопотів й чимало інших представниць слабкої статі, принаймні, саме так гетьман сприймав деякі події за їх участі. Зокрема, ще в 1663 р., натякаючи на ненадійність свого опонента, єпископа Мефодія, гетьман, начебто між іншим, говорить про «старлицю Ангилину», котра мешкає в Києво-Печерському монастирі й, навчаючи грамоти дочку місцеблюстителя (вочевидь, ту саму, котру, начебто, намагалися видати за Івана Мартиновича), отримує від неї важливу інформацію про становище на Лівобережжі, яку тут же передає правобережному гетьману П. Тетері⁵².

Приводом для неконтрольованого гетьманського гніву («...прошиб голову в дву местах...»), арешту та вислання до Москви генерального судді Юрія Незамай на початку 1666 р. послужило донесення тодішнього генерального писаря Захара Шийкевича про видачу ним «проезжего листа» для п'яти канівських козачок, депортованих гетьманом роком раніше, в 1664 р., до Новгорода-Сіверського у зв'язку з тим, що їх чоловіки не виявили бажання служити в лівобережному Війську Запорозькому⁵³.

У час чергового загострення політичної ситуації на Лівобережжі, коли в опалу до гетьмана потрапили навіть його колишній найближчий соратник і протеже ніжинський полковник Матвій Гвинтовка та генеральний суддя Петро Забіла⁵⁴, а крім того, лубенський полковник Григорій Гамалія та лисянський — Височан, додаткового клопоту

Івану Мартиновичу завдала несподівана поява на початку 1667 р. в Києві вдови Богдана Хмельницького Ганни Золотаренкової та дочки впливового козацького старшини Григорія Гуляницького, які поселилися в Печерському монастирі. Ця новина, на думку Івана Мартиновича, була настільки важливою, що навіть потрапила до його листа, відправленого на адресу Олексія Михайловича⁵⁵.

Ще більше проблем випало на голову Брюховецького восени 1667 р., коли в Андрусові добігали кінця російсько-польські переговори про розподіл українських земель, і коли новий начальник Посольського приказу Л. А. Ордин-Нащокін був готовий принести в жертву лівобережного гетьмана, аби лише підштовхнути до зближення з Москвою П. Дорошенка⁵⁶.

Щоправда, саме за таких умов Івану Мартиновичу вдається залагодити одну з давніх проблем, що виникли у нього в стосунках з жінками, а точніше з дочкою єпископа Мефодія, котру, як пам'ятаємо, батько в першій половині 1663 р. хотів видати за Брюховецького. Упродовж наступних чотирьох років дочка єпископа перебувала в дівочтві, очікуючи сприятливої для свого одруження політичної ситуації. І така ситуація склалася на кінець 1667 р., коли гетьман Брюховецький та єпископ Мефодій силою обставин — передовсім, загрозою бути усунутими Москвою від вирішення політичних справ в Україні — знову були кинуті в обійми один одному. На початку груд-

⁵² Там же.

⁵³ Щоправда, Шийкевич вдало використав цей факт, аби обмовити Незамай в намірах перехопити з рук Івана Мартиновича гетьманську булаву. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 77–78.

⁵⁴ М. Гвинтовку було не лише позбавлено полковничого пернача, а й за наказом Брюховецького ув'язнено в Гадячі. П. Забілі гетьман заборонив відпускати сина на Запорозьку Січ, аби той не «умислил... людьми мутити и запорожцов на зло уговаривати...» — Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 162, 177.

⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — С. 162.

⁵⁶ Ширше про це див.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 148–161.

ня 1667 р. місцеблюстителю київської митрополичої кафедри їде до Гадяча, і там досягається примирення між учора шніми непримиренними суперниками. Політичним наслідком цього примирення стало антиросійське повстання на Лівобережжі, що вибухнуло з початком наступного року, а точніше — участь у цьому повстанні гетьмана та єпископа, адже очевидно, що причини масового виступу крилися набагато глибше, аніж на поверхні гадяцької змови Брюховецького та Мефодія. А в приватному житті вилилось у те, що порозуміння було скріплене шлюбом дочки єпископа та небожа гетьмана⁵⁷.

Тим часом, вірогідніше всього, саме в 1667 р. в подружжя Брюховецьких все ж таки народилася дитина — дочка⁵⁸, котрій доля, як побачимо далі, приготувала теж доволі тернистий, наповнений злетами та падіння, життєвий шлях.

Жінки Брюховецького після 1668 р. (Замість епілогу)

Як відомо, антиросійське повстання, підняте гетьманом Брюховецьким на Лівобережжі з початком 1668 р., мало доволі значний розмах. Упродовж зимовесни російські війська було витіснено з переважної більшості лівобережних міст. Тим не менше, незважаючи на, здавалось би, вдалий політичний вибір Івана Мартиновича, йому не поталанило не лише втримати у своїх руках гетьманську булаву, а й — зберегти власне життя.

Після вбивства Івана Мартиновича 7 червня 1668 р. на Сербиному полі, поблизу Диканьки, його дружина Дарія, разом з її малолітньою дочкою та сестрою, потрапила в полон до Петра Дорошенка. За наказом гетьмана їх було перепроваджено до Чигиринського замку, де знаходилися під вартою російські ратники, в тому числі й царські воєводи, а також вороже налаштовані до Дорошенка лівобережні козацькі старшини (наприклад, колишній київський полковник Василь Дворецький з сином)⁵⁹. Деякі з царських воєвод потрапили до полону разом з дружинами та дітьми, котрим, як свідчать джерельні відомості, довелося перед тим зазнати немало лиха. Зокрема, під час розправи над царськими військами, що перебували в гетьманській резиденції, захоплену в полон дружину тамтешнього воєводи Євсея Огарьова водили простоволосу містом, привселюдно знущалися з неї і врешті одрізали груди⁶⁰. Після цього, вже під час облоги повсталими ратників воєводи Ісаї Квашніна в Новгороді-Сіверському, останній, аби упередити наругу над своєю дружиною, хотів її зарубати власноруч. Але воєвода був убитий козаком, а важко поранена вдова разом з неповнолітніми дітьми все таки потрапила в полон⁶¹. Чи довелось пережити щось подібне Дарії Брюховецькій після того, як безславно загинув її чоловік, невідомо.

Достеменно відомо лише те, що, зважаючи на серйозні ускладнення на

⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 59. Цей шлюб, очевидно, варто сприймати як вираз певної тенденції, що або вже існувала, або тільки-но зароджувалася в середовищі козацької еліти. Адже, приблизно в цей же час правобережний гетьман П. Дорошенко, бажаючи припинити протистояння зі своїм суперником С. Суховієм, також пропонував йому примирення й родичання через одруження того на своїй дочці.

⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 187.

⁵⁹ Там же. — С. 228–230.

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 46–47; Т. 8. — С. 56; Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків, 1930. — С. 291; Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 178.

⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 25, 48; Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 177.

Правобережжі, які розпочалися для Петра Дорошенка з початком заколоту Петра Суховія та вступу на територію Павлоцького і Кальницького полків польських корогв, гетьман прагне без нагальної необхідності не ускладнювати стосунки з російською владою, охоче вступає в переговори з її представниками стосовно обміну полоненими і загалом поводить з бранцями доволі гуманно. Зокрема, російські посланці доносили з гетьманської резиденції, що «...в Чигирине де государевых воевод и ратных людей гетман велел кормить и поставит по двором, и шубы и сапоги и шапки им подавал, и к себе их обедать призывает почаству...»⁶²

У ході переговорів про обмін полоненими фігурує й ім'я Дарії Брюховецької. Зокрема, посланець білгородського воєводи Г. Г. Ромодановського рейтарський ротмістр Карп Бабкін, котрий в першій половині січня 1669 р. перебував у Чигирині, цікавився долею гетьманши, і доповідав з цього приводу таке: «Брюховецкаго жена ныне в Чигирине ж, а отпустит ли ее он Дорошенко к Москве или нет, того он не слыхал...»⁶³ Щоправда, особливої активності російська влада не виявляє в справі звільнення Дарії, і це не могло б не дивувати, якби справді мова йшла про рідну доньку царського окольничого князя Д. О. Долгорукова. Тим паче, що в 1668 р. на Лівобережжі ніс службу брат окольничого, боярин і воєвода Юрій Олексійович Долгоруков⁶⁴.

Тим часом, навесні 1669 р. правобережний гетьман робить чергові кроки, покликані засвідчити його добру волю щодо особи російського царя: на волю виходять члени родин утримуваних у Чигирині російських воєвод — «...Евсееву жену Огарева с дочерью, а с ними две девки, да две жонки...»; крім того, Дорошенко відправляє до Олексія Михайловича лист із обіцянками «...воевод и ратных людей вскоре отпустить...»⁶⁵

Але це аж ніяк не могло позначитися на долі нещасливої Дарії Брюховецької, оскільки, згідно повідомлення російського гінця О. Телешова, переданого з Чигирини на початку травня 1669 р., на той час серед живих її вже не було⁶⁶.

Після смерті Дарії її сестра й надалі залишалася в Чигирині, в неволі у Петра Дорошенка, а дочку-сироту Брюховецьких було відправлено «в Гадяч к писарю»⁶⁷.

Хто на той час обіймав писарський уряд в Гадячі, в яких родинних стосунках він перебував з Брюховецьким, і чому саме до нього було відправлено дочку лівобережного гетьмана, — із-за браку документальних свідчень встановити неможливо.

А ось простежити деякі віхи подальшого життєвого шляху юної гетьманши можна. Так, достеменно відомо, що їй не лише вдалося вціліти в тій завірюсі, що здійнялася в Україні після смерті її батька, а й посісти доволі високе місце в тогочасній соціальній ієрархії Гетьманату. Переконливим свідченням цього статусу слугує її шлюб із сином діючого лівобережного гетьмана Івана

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 54.

⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 54.

⁶⁴ Там же. — С. 257–258.

⁶⁵ Там же. — С. 186, 203. Подібними жєстами гетьман серед іншого намагався схилити російський уряд до звільнення з неволі свого брата Григорія. — Див.: Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 203.

⁶⁶ Там же. — С. 187.

⁶⁷ Там же.

Самойловича — Григорієм, на той час уже полковником чернігівським⁶⁸. Адже мало того, що батько її нареченого на середину 1680-х рр. (а пошлюблення юної дочки гетьмана-боярина, вочевидь, відбулося саме тоді) був чи не найбагатшою людиною Лівобережної України, так він ще й всерйоз переймався династичними планами — закріплення гетьманського сану за своїми нащадками⁶⁹.

І тут, до речі, виникає цілком законне питання: а чи не був для Самойловича-старшого шлюб його сина з донькою Івана та Дарії Брюховецьких таким же мезальянсом, що мав під собою виразні ознаки політичного розрахунку? Адже вже сам факт одруження гетьманича на представниці московської еліти, котра до того ж належала й до гетьманського роду, міг багато важити в процесі реалізації династичних задумів гетьмана. І у зв'язку з цим доречно буде пригадати, що і свою дочку Пелагею Іван

Самойлович видав за московського боярина Ф. П. Шереметєва.

Щоправда, довго насолоджуватися своїм високим соціальним становищем і багатством родини Самойловичів дочці Івана Мартиновича не випало. Як відомо, вже 23 липня 1687 р. Івана Самойловича було позбавлено влади та взято під варту. Кількома днями пізніше було заарештовано і Григорія, котрий спробував силою зброї та за допомогою Криму повернути батьковій булаву. За цей вчинок Григорія, на відміну від батька і брата, котрих було «лише» заслано до Сибіру, 11 листопада 1687 р. скарали на смерть. На руках двадцятилітньої вдови залишилася донька, котра доводилася внучкою двох українських гетьманів — Брюховецького та Самойловича. Але розповідь про долю цієї спадкоємниці Івана Мартиновича заслуговує на окрему розвідку, до речі, вже написану раніше...⁷⁰

⁶⁸ Про це див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Друге доп. вид. — Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. — С. 82.

⁶⁹ Про династичні плани гетьмана І. Самойловича див.: Оглоблин О. Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини 17–18 ст. // Державницька Думка. — Філадельфія, 1951. — IV. — С. 43–44.

⁷⁰ Про долю цієї унікальної вже за своїм походженням жінки див.: Оглоблин О. Внучка двох гетьманів // Українська Дійсність. — Прага, 1943. — Чч. 3, 4.